УДК 821.512.145

Л.Р. Надыршина

ГАРИФ АХУНОВНЫҢ «ИДЕЛ КЫЗЫ» ДИЛОГИЯСЕНДӘ МИЛЛИ-ДИНИ КЫЙММӘТЛӘР

Ключевым фактором качественных изменений в татарской литературе 1960–1980-х гг. является преодоление идеологических рамок за счет актуализации национальной темы, возвращения к национальным традициям, поиска путей возрождения национальных художественных традиций и т.д. Авторы начинают вести диалог с читателем о важности сохранения языка и духовных традиций, значимости национальных ценностей в жизни татарского народа и красоте национальных обычаев и устоев. Примером такого произведения является дилогия «Идел кызы» («Дочь Волги») Гарифа Ахунова, где повествование о судьбе главных героев – деревенского муллы Габбаса и его дочери Нурии – тесно переплетается с раздумьями о судьбе татарского народа в целом. Опровергнув идеологические стереотипы о дореволюционном национальном бытии, автор раскрывает роль татарских религиозных деятелей в истории народа, показывает красоту национального бытия и важность сохранения духовных ценностей, транслирует идею деструктивности тоталитарного режима, искореняющего национально-религиозные ценности и традиции народа.

Ключевые слова: Гариф Ахунов, татарская литература, образ, идея, проблема, национальная картина мира.

The key factor of qualitative changes in Tatar literature of the 1960s and 1980s is overcoming ideological frameworks by actualizing the national theme, returning to national traditions, searching for ways to revive national artistic traditions, etc. The authors begin to engage in a dialogue with the reader about the importance of preserving language and spiritual traditions, the importance of national values in the life of the Tatar people and the beauty of national customs and the foundations. An example of such a work is the dilogy “Idel kyzy” (“Daughter of the Volga”) Garifa Akhunov, where the narrative about the fate of the main characters – the village mullah Gabbas and his daughter Nuria – is closely intertwined with thoughts about the fate of the Tatar people as a whole. Having refuted ideological stereotypes about prerevolutionary national existence, the author reveals the role of Tatar religious figures in the history of the people, shows the beauty of national existence and the importance of preserving spiritual values, translates the idea of the destructiveness of a totalitarian regime that eradicates national religious values and traditions of the people.

Keywords: Garif Akhunov, Tatar literature, image, idea, problem, national picture of the world.

1960–1980 еллар татар әдәбиятында башланган үзгәрешләрнең иң әһәмиятлеләреннән берсе – сүз сәнгатенең милли асылына кайтуы – реализм кысаларында иҗат ителгән әсәрләрдә милли геройлар, этнографик детальләр, халыкчанлык, милли психология сыйфатлары табылуда чагыла. Әдәбияттагы шушы үзенчәлек турында сүз алып барганда, Гариф Ахунов исемен дә атау зарур.

Әдәби мәйданга узган гасырның илленче елларында килеп, иҗатының башлангыч чорында төп игътибарын хезмәт кешесен данлауга юнәлдергән, чор өчен традицион булган уңай герой концепциясен нигез итеп алган язучы үзенең тәүге әсәрләрендә үк милли яшәешнең аерым якларына кагылып үтә. Мәсәлән, «Яшьлек яме» (1953–1955) повестенда, артык куертмыйча, сүз уңаеннан гына дип әйтерлек, ул татар телен саклау зарурлыгын ассызыклый, татар факультетындагы кыенлыклар хакында әйтеп уза, халкыбызның рухи мирасына ихтирам белән карарга өнди. Әсәрдә урын алган фольклор мотивлары, җыр-бию, риваятьләр повестьны милли бизәкләр белән баета. «Хәзинә» (1958–1962) романында исә язучы, татар авылларында нефть сәнәгате белән бәйле барлыкка килгән үзгәреш-яңалыкларны бер нәсел язмышы үрнәгендә ачып биреп, шушы нәселнең иң өлкән буыны вәкиле – милләт анасы архетибы югарылыгында тасвирланган йөзьяшәр Йөзлекәй карчык авызыннан рәсми идеология тарафыннан үсеш-алгарыш дәвере дип тәкрарланган заманның татар авылларына хас рухи-әхлакый кыйммәтләрне юкка чыгаруын, яшьләрнең үткәнгә, нәсел тарихына битарафлыгына китерүен әйттерә. Йөзлекәй карчыкның үлеме дә символик рухта кабул ителә һәм үткән традицияләрнең бетүе кебек аңлашыла.

Шул рәвешле, гомуми эчтәлеге идеологик кысаларда калса да, башка күп кенә татар әдипләре иҗатындагы кебек үк, Г. Ахунов әсәрләрендә дә совет әдәбиятында күләгәдә калып килгән милли яшәеш белән бәйле проблемалар, этнографик детальләр шактый урын ала, системаның, чор-вазгыятьнең милли кыйммәтләрне юк итүе хакындагы фикер тоемлана.

Узган гасырның 70 нче елларына таба инде Г. Ахунов иҗатында социалистик реализмның катгый кануннарыннан читләшү тенденциясе тагын да көчәя. Тарихка йөз белән борылуы, милли характерларга мөрәҗәгать итүе белән игътибарга лаек «Идел кызы» дилогиясе – шуның ачык мисалы.

1901–1934 елларны үз эченә алган беренче китапта автор XX йөз башында илдәге сәяси-иҗтимагый үзгәреш давылының шәхси фаҗигаларга китерүен сәнгатьчә ачып бирә, инкыйлабның милли көнитешнең табигый агышын бозуын, гасырлар буе татар халкының рухи үзәген хасил иткән кыйммәтләрне кире кагуын сурәтли. Үзәк герой буларак сурәтләнгән Габбас мулланың катлаулы һәм каршылыклы язмышы ил һәм милләт тарихы белән бер үремтәдә бирелә. Чыгышы белән ярлы гаиләдән булган Габбас мулла гомер буе хезмәт белән көн күрә, масаю, дини фанатизм, башкалар җилкәсендә көн күрү – аның өчен ят гамәлләр, хәзрәтнең яшәү мәсләге – текстта үз авызыннан әйтелгәнчә, *халыкка аң-белем таратып, дөньяга мәгърифәт нуры сибеп яшәү* [Ахунов, т. 2., б. 12]. XX йөз башындагы үзгәрешләргә нигез салучы алдынгы фикерле яшьләрнең дә күбесе нәкъ менә Габбас муллада белем алганнар. *Хөррият заманасы килә, татарның да күзе ачылырга тиештер бит инде...* [шунда ук, б. 32] – дип фикер йөрткән

дин әһеле үз кызын да русча укыта, аны заманча белемле итеп күрергә тели, җыр-бию белән шөгыльләнүен дә тыймый. Гомумән, Габбас мулла «халкыбызның бик күп милли сыйфатларын үзендә туплаган көчле рухлы, белемле, намуслы, хезмәт сөючән, итагатьле, сабыр холыклы милли характер» [Ганиева-Гыйниятуллина, 2015, б. 63] буларак сурәтләнә. Авыл халкы арасында ихтирамга лаек, тырыш, тирән фикерле бу шәхеснең яңа заманга ят булуы, йортсыз-җирсез калдырылуы, бигрәк тә система богауларыннан куркып калган кызы тарафыннан кире кагылуы совет чоры әдәбиятында һәрвакыт алсу төсләр белән сурәтләнгән инкыйлабның, асылда, шәхес фаҗигасына китерүен ачып бирә: *...пожардан соң мең бәла белән җиткергән соңгы йортын тартып алып, үзен мунчада яшәргә калдырулары, киңәш сорап калага баргач, Нуриянең аны караңгы чырай белән каршы алып, бүтән килеп йөрмәвен үтенүе Габбас мулланы тетрәтеп җибәрде. Шул минуттан башлап аның өчен дөньяда яшәүнең кызыгы бетте. <...> Карале, хикмәти Хода, Габбасның моңарчы күңелен нык итеп тоткан нәрсә икәү булган икән: берсе – кызы Нуриягә булган ышаныч, икенчесе – авыл халкының ихтирамын тою* [Ахунов, 2005, т. 2, б. 373].

Гомумән, Гариф Ахунов XX йөз башына хас дөнья сурәтен берьяклы гына тасвирлаудан читкә китә, геройларны ак-карага бүлү юлын сайламый, байлар, милли зыялыларның, дин эшлеклеләренең халык өчен кылган яхшылыкларын да санап үтә, аларны бер калыпка кына салып бәяләүне дөрес дип санамый. Мәсәлән, Габбас мулла фикерләре аша муллаларның өч төркемгә: шымчы (*Боларның указлары була, болар жандармерия идарәсендә хисапта торалар, болар авыл халкы арасында барган барлык хәлләрне охранкага җиткереп, хәбәр итеп торалар. Болар Аллаһның барлыгына һәм берлегенә ышанмыйлар, болар өчен кеше җанын кыю бер тиен дә тормый һәм болар моны Алла исеменнән, патша хәзрәтләре исеменнән эшләп килгәннәр* [шунда ук, б. 374]), шагыйрь *(Гасыр саен андыйлар булган: Габделҗәббар Кандалый, Утыз Имәни, Мәрҗани. Боларның укымышы зур. Болар кеше җанының матурлыгына ышаналар, болар, халыклары алга китсен, аңы үссен дип, гомер буе тырышалар; патша ялчылар аларны эзәрлекли, кайберсенең иманын сындыра, әмма шагыйрьлектән туктата алмый* [шунда ук]) һәм Габбас кебек гади авыл муллаларына (*Өченче төркемгә кергән муллалар халык өчен иң зур эшне эшләгәннәр: гомер буе балалар укытканнар, кара халыкны агартырга тырышып яшәгәннәр. Аларга казна акча түләми, алар патша хәзрәтләренең сөекле балалары түгел, мәгърифәткә булган ихтирам, башкаларга да дөньяны таныту хисе аларны алга әйдәгән* [шунда ук]) бүленүен әйтеп, ул совет әдәбиятында күп еллар тискәре типлар буларак сурәтләнгән дин әһелләренә берьяклы бәя бирүдән читкә китә. Совет чорында исемнәре татар тарихыннан сызып ташланган атаклы татар байларының да милли алгарыш идеяләре белән янучылардан булуын искәртә. Әйтик, максатына ирешүдә бернәрсәне дә, беркемне дә аямавы белән

яманаты чыккан Тәминдар Тураевның Зартугайда җәдиди мәктәп салдыруы, анда *булдыклы, белемле кеше тәрбияләргә ниятләве* [Ахунов, 2005, т. 2, б. 14], *Берләшергә кирәк, әфәнделәр. Мөселман кардәшләребезне цивилизациягә алып чыгарга кирәк* [шунда ук, б. 109], дип, татар халкының икътисади куәтен киң масштабка җәелдерергә хыяллануы һич тә идеология таләпләренә буйсынмый.

Уйланучан укучы вакыйгалар сөрешеннән, Габбас мулла һәм аның авылдашлары язмышы аша инкыйлабның милли алгарыш турындагы шушы хыялларга чик куюын, ата – улны, туган туганны сатар дәрәҗәгә җиткерүен, әхлакый кануннарның санга сугылмавына китерүен, милли кыйммәтләр системасында иң югары баскычның берсен биләгән буыннар арасындагы бәйләнешнең өзелүе инкыйлаб китергән иң олы фаҗига булуын аңлый. Туганы Габбас мулланы мыскылларга яраткан Наҗия, яңа җәмгыятьтә үз урынын табарга теләп, этисеннән баш тарткан Нурия, кулаклаштыру, күмәкләштерү эшләрендә үз этисен дә, Габбас мулланы да аямаган Солтан һ.б. образлар аша шушы ачы хакыйкать бөтен тулылыгы белән ачыла. Ахыр килеп, Нурия белән Солтан күргән сынаулар, фаҗигаларның бер (бәлки, иң төп) сәбәбе дә ата-ана фатихасын алмаудан, аларга каршы чыгудан түгелме, дигән уйлануларга да җирлек кала.

Романда татар халкының матди һәм рухи мәдәнияте белән бәйле этнографик детальләр әсәрнең миллилеген көчәйтә, язучы тарафыннан күпләп кертелгән милли интерьер сурәтләре, портрет сурәтләрендә тәфсилләп саналган кием-салым детальләре, халык яшәешенең аерылгысыз өлешен хасил иткән гореф-гадәтләр, хезмәт йолалары, мәдрәсәләрдә уку тәртибе, шәкертләр тормышыннан өзекләр, гаилә мөнәсәбәтләрен ачып биргән өлешләр, әкият-риваятьләр XX йөз башы татар милли дөнья сурәтен тергезә, гади җир кешесенең көндәлек яшәеш матурлыгын ачып бирә. Әсәр «мулла образын төп герой дәрәҗәсендә фаҗигалы тасвирлавы, үткән тормышның милли-матур агышын тергезүе, инкыйлабларга кешеләрнең гадәти көнитеш рәвешен җимергән, аң-акылларына фаҗигалы тәэсир ясаган вакыйга итеп каравы белән яңалык алып килә» [Заһидуллина, 2015, б. 237].

Романның икенче өлешендә вакыйгалар вакыты 1934–1944 еллар аралыгын үз эченә ала. Нурия язмышын үзәккә куеп, әдип аның ихтирамга лаеклы талантлы врач булып җитешүе, фәндә хөрмәт казануы, фән кандидаты дәрәҗәсенә ирешүе, докторлык диссертациясе өстендә эшләве, иңнәренә төшкән авыр сынауларны җиңә алуы турында сөйли. Героиняның характер буларак формалашуы шәхси фаҗигалар фонында бара: яшьлегендә, чор дулкынына ияреп, күңелен гомер буе бимазалаячак ялгышлык кылган – этисен кире каккан, бала хәсрәте кичергән, ирен югалткан Нурия роман дәвамында гаҗәеп тирән сентименталь кичерешләргә сәләтле, әмма көчле рухлы татар хатын-кызы буларак ачыла. Әти-әнисеннән дин тәрбиясе алган, татар халкының әхлакый кыйммәтләрен: сабырлык, гаделлек, намуслылык, фидакярлекне кечкенәдән кальбенә сеңдергән татар кызының шун-

дый уңышка ирешүе, сынауларны эчке бер ныклык белән үтеп чыгуы укучыда ирексездән горурлык хисе уята.

Дөньяның нинди генә фаҗигалары, нинди генә авырлыклары булмасын, караңгыдан яктыга чыгар өчен өй стенасына тәрәзә тишкән төсле, күңел юатырдай матурлыклары, гыйбрәтле хәлләре дә булгалый [Ахунов, 2005, т. 3, б. 266], – дип уйлана тормыш сынауларын күп күргән Нурия. Гаилә, нәсел дәвамы, туганлык җепләрен саклау, башкаларга карата миһербанлы булу – менә шушы тәрәзәдән төшкән яктылык нурлары шулар. Романның икенче кисәгендә туганнар арасындагы җылы мөнәсәбәтләр, үзара ярдәмчеллек, кешелеклелек, аеруча бер җентеклелек белән сурәтләнә, тормыш нинди генә борылышларга китерсә дә, ялгышу-хаталарга бай булса да, кеше җанына җылылыкны якыннары, кан туганнары, кардәш-ыруында таба ала, туган туганны һәрвакыт аңлый, кичерә, дигән фикер кызыл җеп булып сузыла. Г. Исхакыйның «Остазбикә»сендәге Сәгыйдә чалымнары сизелгән, *гаять дәрәҗәдә түзем, кайгы-хәсрәтне башкалар башына аудармый торган сабыр җанлы, үз гомерендә читләргә күз яшь күрсәтмәгән, ничәмә-ничә буыннан килгән затлы нәселенә тап төшерүдән курыккан* Шәмсениса абыстайның Нурия өчен җан атып торуы, Габбасның кече хатыны Хәнифәнең көндәше турында ялгышып та начар сүз әйтмәве, Нуриягә һәрвакыт җылы карашлы булуы, Нуриянең сеңлесе Шәфика, энеләре Мәхмүт белән Әхмәтне туганнарча өзелеп яратуы, Солтанның туганнан-туган энесе Әхнәфне үз энеседәй якын күрүе, Әхнәфнең әти-әнисе Мөхәммәтша агай белән Фәтхениса җиңгиләрнең гади авыл кешеләренә хас булганча садәлеге, киң күңеллелеге, юмартлыгы, нинди авыр, кытлыклы сугыш елларында балалары белән авылга фельдшер булып эшләп торырга кайткан Нурияне *рәхәтләнеп бер чүкердәшеп кыш чыгыйк әле* дип өйләренә сыендыруы – болар барысы да татар халкына хас күркәм сыйфатлар булып күңелгә уела.

Яшьлегендә, артык тирәнгә төшеп уйламыйча, этисеннән дә баш тарткан, әмма гомер буе шуның үкенечен тоеп яшәгән Нуриянең күңеленә иң кыен чакларында, җаны сызланганда, туган авылы – Зартугайга ашкынуы да әдәбияттагы мәңгелек кайту мотивын яңарта, туган нигез, нәсел җепләрен саклау, яшәешнең асыл кыйммәтләре турында уйландыра. Авыл халкының яхшылыкны онытмавы, кешегә игелеклелек ноктасыннан бәя бирүе, әхлакый кануннарга буйсынып яшәве аның бөтен малы таланган Габбаска казанын кире сатып алып китереп бирүендә, яңа чор хакимнәреннән яшереп булса да, сәдакадан өлеш чыгаруында, *бер мыскал ризык исәптә чагында Шәфиканы укытып кайтарган*, сугыштан имгәнеп кайтканнарны дәвалаган Нурияне олылавында, аны хөрмәтләп озатуларында һ.б. ачык чагыла.

Яңа система тарафыннан кире кагылган, онытгырылган кебек тоелса да, татар кешесенең канында дини тәрбия орлыклары: олыны олы итү, намуслылык, гаделлек, сабырлык, язмышка буйсыну, туганлык җепләрен өзмәү һ.б. беркайчан да югалмый. Менә шул

милли-дини кыйммәтләр – кеше холкын формалаштыруда төп этәргеч нокта, җәмгыятьне кешелек баскычында тотучы бер үзәк ул. *Ә шулай да Ходай бар дөньяда. Ходай ул – кешенең намусы. Намус бетмәсә, дөньяда яшәп була* [шунда ук, б. 265], – дип уйлана инде үзен материалист дип санаган Нурия. Нәкъ менә шушы канда, җанда яшәгән дини тәрбия, иман нуры Нурияне, әҗәле җиткән әнисенә «Ясин» чыгарга, этисе Габбас рухына, кешедән яшереп булса да, Коръән укытырга этәрә дә.

Халыктан шушы әхлакый таяныч ноктасын тартып алган, дәһрилекне әләм иткән яңа система Бүре Бадул, Нух Галләм кебекләрнең кулын чишә, Аллаһ җәзасыннан курыкмаган куркыныч кешелек җәмгыяте барлыкка китерә, күпгасырлык рухи кыйммәтләр алышына, кешеләр үзләре төзегән системаның колына әверелә. Шул рәвешле, беренче өлештә совет чоры әдәбиятында озак еллар көчләп тагылган XX йөз башы милли дөнья сурәте хакындагы миф җимерелсә, романның икенче өлешендә социалистик җәмгыять турындагы идеологик миф кире кагыла, тарихның канлы, фаҗигалы дәвере торгызыла, системаның кеше язмышларын җимерү, колга әйләндерү, яла-ялган ярдәмендә ныгуы ачып бирелә. Шушы фонда милли-дини кыйммәтләрнең кешелекне саклап калачак асыл хасиятләр булуы турындагы яшерен фикер кызыл җеп булып сузыла. Менә болар барысы да Г. Ахуновның «Идел кызы» дилогиясенең татар әдәбиятындагы әһәмиятле ролен, яңалыгын билгелиләр дә.

Әдәбият

Ахунов Г. Идел кызы: роман. Беренче китап // *Ахунов Г.* Сайланма әсәрләр: 5 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 14 б.

Ахунов Г. Сайланма әсәрләр: 5 томда. 3 т. Роман. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 266 б.

Ганиева-Гыйниятуллина А. Ф. Гариф Ахуновның соңгы чор иҗатында яңа эзләнүләр // Фәнни Татарстан. 2015. № 3. Б. 63.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 237 б.

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре